

УДК 347.4

О. Очиченко, здобувач кафедри цивільного права №1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Вплив моралі на зобов'язання у сучасному світі

Тема даної статті сформульована так, нібито ми знаємо, що таке «мораль», «зобов'язання», та маємо чітке уявлення про «сучасний світ». І завдання автора полягає лише в тому, щоб виявити основні напрями та закономірності впливу основних моральних засад на зобов'язання, визначити, яких змін у сучасному світі зазнають мораль та зобов'язання, і як сам сучасний світ виглядає у світлі вимог моралі.

Насправді не все так просто. Феномен моралі, багатозначущість цього поняття та основних моральних засад і їх особлива роль у сфері права не дозволяють підійти до розглядуваної теми з однієї чітко визначеної позиції. Крім того, сам правовий інститут зобов'язання, враховуючи його багатосторонність, постійно перебуває під ретельним наглядом науковців, зважаючи на плинність і невпинний розвиток суспільних процесів. А тому наукові концепції в межах даного інституту зазнають відповідних метаморфоз, і це не можна залишати поза увагою. До того ж повністю трансформувалася сама структура сучасного суспільства України. У результаті розпаду СРСР не просто змінилося матеріальне становище людей, а й змінилися рейтинги престижності професій і занять, критерії успіху в житті, у сім'ї та на роботі, поняття шанованого та бажаного, змінилася також ієрархія цілей та завдань. І на сьогодні можна говорити про те, що цей процес далеко не завершений.

При написанні цієї статті використовувалися праці авторів у галузі філософії: А. А. Гусейнова, О. В. Артем'євої, Ф. Фукуями та ін.

Крім того, були використані довідкові видання, судова практика, інформаційні ресурси Інтернету і довідкових правових систем.

Нормативно-правову основу статті становлять Конституція України, Цивільний кодекс України, Цивільний кодекс РФ, Цивільний кодекс УРСР, інші нормативно-правові акти.

Теоретичною та історичною основою даної статті стали дослідження С. А. Іванової, М. П. Каревої, Л. А. Лунца, Д. Д. Луспеніка, Т. В. Новикової, І. Б. Новицького, О. А. Підпригори, Р. К. Русінова, П. М. Сергейко, К. І. Скловського, С. А. Тенькова, В. С. Толстого, В. М. Хвостова, Д. Г. Хецуріані та ін.

У роботах зазначених авторів багато уваги приділялося проблемі впливу моралі на право в цілому. При цьому висвітлення проблеми впливу моралі на зобов'язання, зокрема на порядок його виконання, залишається поза увагою.

Завдання, що ставить перед собою автор, полягає у такому: виявити, чи еволюціонує вплив моралі на інститут зобов'язання у сучасних умовах, зокрема в Україні, за умов розбудови демократичного суспільства й активізації процесів світової інтеграції? Крім того, зроблено спробу розглянути проблему необхідності закріплення основних моральних принципів виконання зобов'язання (виділено мною. — О. О.) на законодавчому рівні. Актуальність зазначених питань на пострадянському просторі викликана і тим, що країни СНД активно виходять на міжнародний ринок, де належне виконання зобов'язань є вагомим показником відповідності світовим стандартам.

Методологічну основу цієї статті склали загальнонаукові і соціально-юридичні методи, у тому числі методи діалектики, формальної логіки, системний, порівняльно-правовий та історичний. Зокрема, історичний метод використовується автором із метою дослідження тенденцій застосування моральних основ суспільства при виконанні зобов'язань в Україні. Використання ж порівняльного методу дозволяє провести відповідні паралелі між особливостями правового регулювання певних правовідносин у законодавствах різних країн.

Безперечно, сфера використання моральних критеріїв при застосуванні цивільно-правових норм є значно вужчою порівняно, наприклад, із кримінальним правом, проте і в цивільних справах питання моральності, морального вигляду сторін можуть бути і часто бувають надзвичайно гострими¹.

У сучасному світі спостерігається зростаючий інтерес до моралі. Існує принаймні дві додаткові обставини, котрі пояснюють зацікавленість мораллю тих, хто фактично розмірковує над правовими проблемами, зокрема стосовно проблеми виконання зобов'язання. По-перше, це зміна реальних механізмів функціонування моралі в суспільстві; по-друге, має місце тенденція до нормативно-правового закріплення залежності правової оцінки виконання зобов'язання від моральних засад. Останню на міжнародному рівні можна відстежити на прикладі положень Принципів міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА). Зокрема, згідно зі ст. 1.7 Принципів кожна сторона зобов'язана діяти у відповідності з прийнятими на практиці міжнародної торгівлі добросовісністю та чесною діловою практикою. Сторони

¹ Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М. П. Карева. – М., 1951. – С. 132.

не вправі виключати або обмежувати цей обов'язок. У різних главах Принципів має місце багато положень, котрі встановлюють прямо або опосередковано застосування принципу добросовісності та чесної ділової практики¹. Це означає, що добросовісність та чесна ділова практика можуть розглядатися як одна з основоположних ідей, що закладені у Принципах. Навіть за відсутності спеціальних положень у Принципах поведінка сторін упродовж усього існування договору, включаючи і процес проведення переговорів, повинні відповідати добросовісності і чесній діловій практиці. І хоча зазначені Принципи УНІДРУА не є актом законодавства, обов'язковим до застосування, а лише документом, що містить звичай ділового обороту і має рекомендаційний характер, суди все ж можуть прийняти їх до уваги для більш правильного розуміння і застосування норм національного права.

На думку П. М. Сергійко, Д. Г. Хецуриані, звернення до моральних норм необхідне в тих випадках, коли норми права встановлюють доволі загальне правило і спеціально залишають простір для норм моральності з метою детального з'ясування його вимог².

Р. К. Русинов дотримується іншої точки зору, згідно з якою використання моральних норм при застосуванні норм права в одних випадках має обов'язковий, у інших — факультативний (можливий, необов'язковий, допоміжний) характер. Норма права вимагає обов'язкового використання моральних норм тоді, коли вона не може бути правильно застосована без звернення до них. Факультативний характер використання моральних норм у процесі застосування норм права спостерігається у випадках, коли норма права правильно по суті та по формі застосовується без допомоги моральних норм, проте правозастосовчий орган за якихось причин вважає доцільним та можливим використовувати і норми моралі³.

На думку В. С. Толстого, сторони зобов'язані правилами моралі лише тоді, коли в самому законі або індивідуальному акті немає достатніх вказівок із цього питання. З іншого боку, моральні правила застосовуються не тільки за наявності відповідного посилання в тій чи іншій нормі права. Хоча конкретні статті законів у більшості випадків

¹ Див., наприклад, ст. 2.4(2)(b); 2.15; 2.16; 2.18; 2.20; 3.5; 3.8; 3.10; 4.1(2); 4.6; 4.8; 5.2; 5.3; 6.1.3; 6.1.5; 6.1.16(2); 6.1.17(1); 6.2.3(3)(4); 7.1.2; 7.1.6; 7.1.7; 7.2.2(b)(c); 7.4.8 і 7.4.13.

² Сергійко П. Н. Взаимодействие права и нравственности / П. Н. Сергійко // Сов. государство и право. – 1963. – № 8. – С. 25; Хецуриани Д. Г. Значение моральных норм при применении норм гражданского права / Д. Г. Хецуриани // Правоведение. – 1982. – № 5. – С. 66–71.

³ Русинов Р. К. Использование норм нравственности при применении норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. К. Русинов. – Свердловск, 1967. – С. 7–6.

не містять приписів моралі, достатньою є наявність загальної норми про застосування моральних засад суспільства¹.

У зв'язку з цим варто згадати В. М. Хвостова, який зауважував, що мораль індивідуалізує кожен вчинок; вона не пов'язана твердими нормами і здійснює оцінку кожного конкретного положення із загальної точки зору етичного ідеалу. Ось чому можливі так звані конфлікти між правом і мораллю. Іноді те, що заборонено загальною нормою права, виявляється дозволеним мораллю через особливості конкретного випадку; ще частіше право, обмежуючись мінімумом відносин у своєму нормуванні, не забороняє і залишає дозволеним те, що забороняє мораль. Такі конфлікти неминучі. Вони не суперечать тому положенню, що право і мораль — союзники, які крокують до загальної мети. Розмежування права та моралі є вельми цінним продуктом культурного розвитку. Це — свого роду розділ праці, в якій ці області норм взаємно поповнюють і підтримують одна одну; є сфери, в які право не повинне втручатися і котрі воно повинне надавати моралі. Де лежить ця межа, — це питання даної епохи і даних обставин. Межа ця в історії пересувається, і правильне її встановлення є одним із найважливіших і складних завдань політики права².

На мій погляд, урахування моральних засад у правозастосовній практиці взагалі і у випадку виконання цивільно-правових обов'язків зокрема обов'язкове у будь-якому випадку. Людина завжди повинна керуватися нормами моралі. У деяких випадках обставини складаються так, що застосування моральних норм, безперечно, необхідне для того, щоб певна правова норма набула відповідного ціннісного забарвлення. У такому разі потреба в застосуванні моральних засад є настільки очевидною, що законодавець рано чи пізно здійснює їх пряме закріплення у правових нормах.

Так, при визначенні обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) ч. 2 ст. 749 Цивільного кодексу України передбачається, що якщо обов'язки набувача не були конкретно визначені або у разі виникнення потреби забезпечити відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду, спір має вирішуватися *відповідно до засад справедливості та розумності* (виділено мною. — О. О.). Попередній Цивільний кодекс УРСР 1963 р. подібної норми не містив³.

¹ Толстой В. С. Понятие надлежащего исполнения обязательств / В. С. Толстой // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 75.

² Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / В. М. Хвостов. – М., 1905. – С. 70–71.

³ У зв'язку з цим доречно згадати Френсіса Фукуяму, який у своєму «Великому розриві» стверджував: «Вислів “не можна приписати мораль” є правильним тільки частково: держава не може примусити індивідів дотримуватися норм, котрі йдуть у розріз із важливими природними інстинктами або інтересами, але вона може (і робить це) формувати неформальні норми».

В інших випадках необхідність застосування моральних засад не є настільки очевидною, але це не означає, що їх не треба враховувати, адже їх невлонима присутність завжди є запорукою правильного застосування норм права.

Наприклад, Вищий господарський суд України у постанові від 16 липня 2003 р. у справі № 11/3903 застосував засади добросовісності до спору, що виник із договору про спільну діяльність.

Як вбачається із матеріалів справи, ТОВ «А» (позивач) та ТОВ «В» (відповідач) уклали договір про сумісну діяльність, відповідно до якого зобов'язалися шляхом об'єднання коштів, матеріальних ресурсів спільно діяти для досягнення загальних господарської та фінансової цілей, зокрема створити торгово-виробничий комплекс. Однак відповідач надалі без погодження з позивачем уклав договір оренди, відповідно до умов якого передав у тимчасове платне користування нежитлове приміщення, яке позивачем було передане відповідачу в експлуатацію для здійснення сумісної діяльності.

Суди попередніх інстанцій дійшли висновку про те, що позивач втратив довіру до відповідача як учасника спільної діяльності та інтерес у досягненні єдиної (загальної) мети, яку сторони ставили перед собою, укладаючи договір про сумісну діяльність. У результаті суди задовольнили позов, договір розірвали. Вищий господарський суд України залишив ці рішення в силі, зазначивши, що договір про сумісну діяльність за своїм змістом є угодою, учасники якої мають єдину мету, здійснюють дії, які необхідні виключно для досягнення поставленої мети. За своєю природою такий договір є довірчою угодою, оскільки відносини між сторонами ґрунтуються на взаємній довірі, учасники ввіряють одне одному своє майно, яке за взаємною згодою повинно використовуватися виключно для досягнення поставленої мети на благо всіх учасників¹.

У даному випадку саме застосування моральних норм дало змогу Вищому господарському суду України визначити договір, щодо якого виник спір, як довірчий правочин і дійти висновку про те, що жодна сторона не має права збагачуватися за рахунок іншої сторони (ст. 22 ЦК України).

Чинне цивільне законодавство України передбачає, що зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог Цивільного кодексу України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ст. 526 ЦК України).

¹ Постанова ВГСУ від 16 липня 2003 у справі № 11/3903 // Вісн. госп. судочинства. – 2004. – № 1. – С. 283–284.

Що стосується ставлення законодавця до морального аспекту виконання зобов'язання, то в даному випадку варто звернути увагу на положення ст. 5 ЦК УРСР 1963 р., відповідно до якого *при здійсненні прав і виконанні обов'язків громадяни і організації повинні додержуватися законів, поважати правила соціалістичного співжиття і моральні принципи суспільства, що дотримує комунізм* (виділено мною. — О. О.).

Порівняно з ЦК УРСР 1963 р., формулюючи положення ЦК України, законодавець підійшов до проблеми визначення основних засад виконання цивільного зобов'язання інакше.

У ЦК України окремими статтями передбачені загальні засади здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Виконання обов'язків та здійснення прав взаємопов'язані одне з одним: невиконання одних автоматично зумовлює порушення інших.

Так, при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 ЦК України). Що ж стосується виконання обов'язків, то закон встановлює такі головні вимоги:

1) цивільні обов'язки виконуються в межах, установлених договором або актом цивільного законодавства;

2) особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї;

3) виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актами цивільного законодавства;

4) особа може бути звільнена від цивільного обов'язку або його виконання у випадках, встановлених договором або актами цивільного законодавства.

Тож якщо раніше при виконанні обов'язків необхідно було поважати правила соціалістичного співжиття і моральні принципи суспільства, що дотримує комунізм, то на сучасному етапі такого припису, як дотримання моральних засад при виконанні зобов'язань, Цивільним кодексом України не передбачено. Має місце лише правило про необхідність додержання моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав. Натомість у ст. 509 ЦК України вказується, що *зобов'язання повинно ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості* (виділено мною. — О. О.), а з цього за логікою речей слідує, що і виконання зобов'язання ґрунтується на тих самих засадах.

Серед загальних засад цивільного законодавства ст. 3 ЦК України зазначає справедливість, добросовісність та розумність. При цьому ст. 8 ЦК України передбачається, якщо цивільні відносини не врегульовані цим

Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

Як наголошує Д. Луспенник, новий Цивільний кодекс України відрізняється від «старого» цивільного законодавства широким використанням термінів «розумність», «добросовісність» та «справедливість», адже у ЦК УРСР 1963 р. зазначалося лише про добросовісного набувача та добросовісного власника. Поняття розумності у ЦК УРСР 1963 р. взагалі не вживалося¹.

Зауважимо, що визначення принципів добросовісності, справедливості та розумності як загальних засад цивільного законодавства не заміняє тим самим прямого закріплення законом вимог щодо їх дотримання при виконанні зобов'язання, тим паче їх законодавче визначення. Той факт, що закон передбачив необхідність застосування моральних засад до зобов'язання, є вагомим показником того, наскільки важливим на сьогодні є врахування моральних вимог у зобов'язальних відносинах. Проте залишається невизначеною та потребує подальших досліджень проблема визначення впливу моральних засад на саме зобов'язання. Мається на увазі необхідність з'ясування, на які саме аспекти чи складові зобов'язання повинні впливати моральні засади та яким чином це виражається на практиці: чи то стосується порядку формування зобов'язання, його змісту, відношення до змісту зобов'язання його учасників, чи то стосується порядку виконання такого зобов'язання, і як у таких випадках повинні тлумачити зазначену норму суди при вирішенні відповідного спору.

Щодо доцільності застосування та додержання моральних засад слушно зауважує О. В. Артем'єва. Вона зазначає, що як не важливо сприймати або прочитувати контекст, у котрому здійснюють правильні дії, для вирішення питання про те, що належить робити, цього недостатньо. Очевидно, що без розуміння контексту, без розуміння змісту ситуації, вираженого в моральному судженні, адекватний моральний вчинок відбутися не може².

Неповнота нормативного врегулювання основних моральних засад і відсутність загальновизнаного їх доктринального розуміння привели

¹ Луспенник Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах / Д. Луспенник // Закон і бізнес. – 2004. – № 1–2 (625–626).

² Артем'єва О. В. Об оправданности лжи из человеколюбия / О. В. Артем'єва // Логос. – 2008. – № 5 (68). – С. 44.

до того, що у більшості випадків їх значення визначається наукою суперечливо або не визначається взагалі, у результаті чого ми маємо непослідовне та нечітке застосування таких основ на практиці.

Так, наприклад, концепція одного з головних моральних принципів — добросовісності, необхідна для його чіткого розуміння і застосування у цивілістиці, не є чітко визначеною, оскільки на цей час відсутній єдиний погляд на цю категорію¹.

Із приводу визначення основних моральних засад висловлено чимало поглядів. Зокрема, цікавою є думка, що, наприклад, фактичне визначення добросовісності збігається з визначенням невинуватості, і, навпаки, недобросовісність збігається з поняттям винуватості. При цьому автор говорить про умисну та необережну форму недобросовісності².

«Добросовісність» означає фактичну чесність суб'єктів у їх поведінці, «розумність» — усвідомлення правомірності своєї поведінки, «справедливість» — відповідність поведінки суб'єктів пануючим у суспільстві морально-етичним засадам, а значить усвідомлення чесності і правомірності поведінки є складовими частинами усвідомлення справедливості своїх дій (поведінки). Добросовісність і розумність — це складові принципу соціальної справедливості, котрими останній, проте, не обмежується³.

В. Вітрянський констатує, що ні в Кодексі, ні в будь-якому іншому федеральному законі визначити які-небудь підходи, параметри, поняття добросовісності, справедливості, розумності в принципі неможливо⁴.

Таким чином, наводити приклади визначення основних моральних засад можна безкінечно довго, але наскільки вони є важливими для практики? Адже тільки практикою перевіряються корисність та доцільність висловлених поглядів та концепцій. Слід погодитися з В. Вітрянським щодо неможливості дати чітке визначення таким поняттям, як добросовісність, розумність та справедливість, оскільки у всі часи мораль тим і відрізнялася від права, що, на відміну від правових норм, моральні норми підігнати у чітко визначені рамки дуже важко.

¹ Новикова Т. В. Понятие добросовестности в российском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. В. Новикова. – Ростов н/Д, 2009. – С. 3.

² Луспеник Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах / Д. Луспеник // Закон і бізнес. – 2004. – № 1–2.

³ Иванова С. А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве / С. А. Иванова // Законодательство и экономика. – 2005. – № 4.

⁴ Витрянский В. Гражданский кодекс и суд / В. Витрянский // Вестн. ВАС РФ. – 1997. – № 7. – С. 132.

Кожній епосі відповідає своя мораль та своє право. При цьому ми не можемо не визнати, що вплив моралі на право може послаблюватися або посилюватися, але при цьому він є постійним. І законодавець, здійснюючи поступове закріплення необхідності застосування моральних засад або відкидаючи певні з них, визнає це.

Вивчення та порівняння норм Цивільного кодексу УРСР та Цивільного кодексу України дозволило відстежити тенденцію щодо поступового визнання законодавцем необхідності застосування моральних засад при виконанні зобов'язання. Проте відкритим залишається питання щодо практичного застосування таких засад. Із метою забезпечення правильного й однакового застосування судами норм цивільного законодавства при ухваленні рішення, на мою думку, було б доцільно і надзвичайно корисно з боку Верховного Суду України дати загальні роз'яснення щодо загальних правил використання моральних засад у зобов'язальних правовідносинах. На сучасному етапі, на жаль, такі роз'яснення відсутні, що, у свою чергу, в умовах розбудови демократичного суспільства в Україні має бути враховано науковцями для розробки загальної концепції застосування таких моральних засад, як добросовісність, розумність та справедливість при виконанні зобов'язання.

Очиченко Е. Влияние морали на обязательство в современном мире

Рассмотрен вопрос относительно эффективности взаимодействия моральных и правовых норм в сфере регулирования гражданских правоотношений. Проанализировано влияние морали на институт обязательства на законодательном и практическом уровнях. Высказаны предложения в отношении необходимости дальнейших исследований проблемы определения влияния моральных основ на обязательство.

Ключевые слова: обязательство; мораль; обязательный и факультативный характер морали; принципы добросовестности, разумности и справедливости; влияние моральных принципов на исполнение обязательства.

Ochichenko E. The influence of moral on obligations in contemporary world

There has been considered a problem about an efficiency of moral and legal norms' interaction in the area of civil matters' regulation. Author analyzed the influence of moral on the doctrine of obligations at legal and practical levels. There have been expressed propositions about necessity for conducting further researches concerning the problem of influence evaluation that moral principles have in respect of obligations.

Keywords: obligation, morality; obligatory and facultative character of morality; principles of good faith, reasonableness and equity; moral principles' influence on fulfillment of obligations.